

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
İSLÂM İLİMLERİ ENSTİTÜSÜ YAYINLARI – SAYI : 4

“ATATÜRK’ÜN 100. DOĞUM YILINA ARMAĞAN”

İSLÂM İLİMLERİ ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

IV

Müdür

Prof. Dr. Neşet ÇAĞATAY

ENSTİTÜ YÖNETİM KURULU

Müdür

Prof. Dr. Neşet ÇAĞATAY

Genel Sekreter

Doç. Dr. Ethem Ruhi FİĞLALİ

Üyeler

Prof. Dr. Mehmet Altay KÖYMEN

Prof. Dr. Hüseyin ATAY

Prof. Dr. Mehmet S. HATİBOĞLU

Dergide yayımlanan yazıların bilim ve dil yönünden sorumluluğu yazarlarına aittir.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASIMEVİ, ANKARA - 1980

IBN-İ HEYSEM'İN ŞİMDİYE KADAR ELE GEÇMEMİŞ BİR ESERİ

Doç. Dr. Günay TÜMER

Batıda “*Alhazen*” diye bilinen¹ İbni Heysem (İbnu'l-Heysem)'in tam ismi Ebû Ali el-Hasen İbnu'l-Hasen² İbnu'l-Heysem'dir. 354/965 de Basra'da doğan³ İbni Heysem, Mısır'da ilmî çalışmalarda bulunmuş, Fâtimîlerden el-Hâkim (386-411/996-1021)'in hizmetine girmiş, ancak Nil'den çevre sulaması için faydalanılması yolundaki projesini uygulamakla görevlendirildiğinde başarısızlığa uğraması dolayısıyla gözden düşmüş, canını zor kurtarmıştı. Halifenin ölümünden sonra yeniden Kahire'ye dönen İbni Heysem, hayatının geri kalan bölümünde özellikle riyaziye ile ilgili ilmî kitaplar istinsah ederek geçimini sağladı ve 430/1039 da Kahire'de öldü⁴.

İbni Heysem, doğu ve batıdan birçok bilgin ve filozofun eserlerini incelemiş, kuvvetli bir öğrenim görmüş, dolayısıyla astronomi, fizik, matematik, felsefe alanlarında başarılı çalışmalar yapmıştır. Ancak hemen belirtmeliyiz ki en başarılı ilmî araştırmalar yaptığı ve dünyaca meşhur olduğu ilmî alan optiktir⁵.

İbni Ebî Usaybia, İbni Heysem'in eserlerinin listesini verirken 200 kadar başlık vermektedir⁶. Deney bilimlerinin aşağı yukarı her kolunda eser veren bu Arap bilginin yazdıklarının bir kısmı Latince, İbranice, İspanyolca, Farsça gibi dillere çevrilmişti⁷. Eserlerinin en önemlisi, optik ile ilgili olarak yazdığı “*Kitabu-l-Menâzır*”dır. Bu eserin

1) XIX. Yüzyılın sonlarına doğru Alhazen diye adlandırılan İbni Heysem, Ortaçağ Lâ-tince metinlerinde “*Avenetan*”ya da “*Avennathan*” şeklinde geçmektedir. Bkz. The Ency. of İslâm, Leiden 1968, III/788.

2) Veya İbnu'l-Hüseyir.

3) Bu sehpele Ebû Ali el-Basrî diye de bilinir.

4) Hayatı için bkz. The Encyc. of İslâm, III: 788; İslâm Ans., İst. 1967 (II. Bas.), V/859 Fazla bilgi için bkz. Mustafa Nazif Bey, El-Hasen İbnu'l-Heysem, Kahire, 1942.

5) G. Sarton, Introduction to the History of Science, Baltimore 1953, I /721; Meydan-Larousse, İst. 1971, VI/162.

6) Bkz. İslâm Ans. V/859.

7) Fikirleri için bkz. Meydan-Larousse, VI/162.

ışıkla ilgili yansıma olaylarını inceleyen bölümü asırlarca batı üzerinde etkili olmuş, eserin, Latince'ye yapılan çevirilerinden Grosteste⁸, R. Bacon, Kepler, özellikle John Peckham, Vitelo⁹. faydalanmışlardır. Işık, görme olayı¹⁰. kürevi ve parabolik aynalarda yansıma gibi meselelerin ele alındığı kitabın en önemli konusu bugün İbni Heysem'in adıyla anılan problemdir ki onun matematik seviyesini de göstermektedir.

Bu büyük bilginin özellikle batı üzerinde etkili olmuş, Latince'ye, İbrânce'ye, Farsça'ya, İspanyolca'ya çevirilmiş bir eseri de "*Kitâb fî Hey'eti'l-Alem*" adını taşımaktadır. (Kâtib Çelebi bu eserden bahsetmemektedir. Bağdatlı İsmail Paşa İbni Heysem'in "*Kitâbu'l-Menâzir*" adlı eserini kaydetmekte, fakat bu eseri zikretmemektedir Bkz. B.İ. Paşa, Keşfu'z-Zunûn Zeyli, II, Baskı, İst. 1972, II/337). Brockelmann, İbni Heysem'in 52 eserini bunlar arasında astronomi ile ilgili bu eserin adını zikretmekte ve bu konuda kaynak vermekte ise de Arapça bir nüsha işaret etmediğinden kitabın Arapçasının ele geçmediği anlaşılmaktadır¹¹. Seyyid Huseyin Nasr, "*Science And Civilization In Islam*" adlı kitabında İbni Heysem'in bu eseri üzerinde de durmakta, Latince'ye çevirildiğini (Resume of Astronomy), Arapça nüshanın ele geçmediğini belirtmektedir¹². A. Adıvar, -belki şimdiye kadar Arapça nüshalarının bulunmaması sebebiyle- bu eserin İslâm âleminin ilgisini pek çekmediği kanaatında ise de¹³, H. Suter; İbni Rüşd, el-Cagmînâ, el-Kazvînâ üzerinde büyük etki yaptığını ileri sürmekte, öte yandan 3 Latince, 2 İbrânce, 1 Farsça, 1 İspanyolca çevirisinin mevcudiyetinden bahsetmektedir¹⁴.

İbni Heysem'in bu kitabda semânın hareketleri hakkında ileri sürdüğü nazariyenin bütün doğu ve batı astronomları için ortaçağlar boyunca klasik bir nazariye olarak kaldığını belirterek¹⁵ Kastamonu İl Kütüphanesinde 2298 numarada kayıtlı Arapça yazmanın tanıtılmasına geçelim.

8) Bkz. Adnan Adıvar, Osmanlı Türklerinde İlim, İst. 1943 (II. Bas.), 41.

9) Bkz. İslâm Ans., V/859-60. İbni Heysem'in bu eserinden ve diğer eserlerinden faydalanan batılı nilginler için bkz. The Encyc. of İslâm, III/788-9.

10) İbni Heysem, görmeyi sağlayan ışık ışınlarının kendisinden önceki bilginlerin sandığı gibi gözümüzden çıkmadığını, görülen eşyadan çıkarak gözümüze geldiğini, görmeyi göz merceğinin sağladığını, iki göz birden aynı cismi tek olarak gördüğünü bu eserinde isbatlamaktadır.

11) Brockelmann, Gesc. der Ar. Lit., Suppl. I/469.

12) S. Hossein Nasr, Science And Civilization in İslâm, HUP Cambridge Mass 1968, 176.

13) İslâm Ans., V/860.

14) Mütercimleri ve fazla bilgi için bkz. The Encyc. of İslâm, III/788.

15) Bkz. İslâm Ans., V/860.

215x155 mm. (kitap), 190x125 (metin) ölçülerini taşıyan yazma 43 varak, 83 sahifedir. Her sahifede 17 satır vardır. Cildi meşin, yazısı harekesizdir. Kitabın başladığı sahifenin önyüzünde Münîre Kitablığına ait vakıf mührü bulunmakta, “*Kitâbu'l-Hey'e libni'l-Heysem*” yazısı göze çarpmaktadır. Eksik sahife yoktur.

Yazma, besmele ve (أستعنت بالله) ibaresiyle başlamaktadır. Sonra

قول الشيخ الفاضل ابى على الحسن
ابن الحسن ابن الهيثم فى هيئة العالم

“*Fazıl Şeyh Ebû Ali el-Hasen İbnu'l-Hasen İbnu'l-Heysem'in âlemin hey'eti hakkında kavli*” cümlesiyle eserin kime ait olduğu ve konusu hakkında bilgi verilmektedir. Bu şekilde başlayan yazmanın ilk cümleleri aşağıdadır:

لم يزل كثير من اصحاب التعاليم ممن أنعم النظر فى علم الهيئة فادرك
حقائق الصور الموجودة لجملة العالم و لجل أجزاءه مجردونه قولاً مرسلًا
يشرحون به بالجليل من القول كيفية شكل العالم وكل واحد من أجزائه
الاول و احوال جميع الاجرام السماوية و ترتيب بعضها عند بعض و ابعاد
بعضها من بعض و مقادير أجرامها و اختلاف اوضاعها و انواع حركاتها
و اصناف تشكلها الا انهم سلكوا فى ذلك طريقاً مطابقاً فى الظاهر للدقيق
من النظر فى علم الهيئة و منتزعاً من تلك الاقاويل .

Yazmanın metni şu cümlelerle bitmektedir:

فانه يتحرك ايضاً على دائرة صغيرة فيميل تارة الى ناحية الشمال و تارة
الى الشمال فقط. و كذلك يجعل مركز الفلك الحامل بجميع الكواكب ما
خلا عطارده و احداً و هذا صورة الكل .

Metnin bitişi ve yazmanın kimin tarafından istinsah edildiği aşağıdaki cümlelerle anlatılıyor:

تم القول و الحمد لله رب العالمين و صلى الله سيدنا محمد و آله اجمعين
ورضى الله عن الصحابة و التابعين و المسلمين اجمعين .

وكتب هذه الكتاب من النسخة التي نسخ من نسخة الشيخ أبي القاسم السميناطي بخطه ذكر انه نقلها من نسخة بخط مصنف الكتاب الشيخ أبي علي الحسن بن الحسن بن الهيثم وقابل عليها من اولها الى آخرها في رجب من سنة ست وسبعين واربعائه . و النسخة المكتوبة من هذه النسخة النسخة الاصل المذكور و هو بخط الشيخ أبي علي بن الهيثم و صحح و الحمد لله رب العالمين و كتب في رجب السنة المذكورة .

Temme kaydı, hamdele salveleden sonra kâtip, ismini zikretmeden, kendisinin Şeyh Ebu'l-Kasım es-Semîsâtî'nin yazdığı bir nüshadan bu kitabı istinsah ettiğini, adı geçen Şeyh in yazdığı nüshayı kitabın musannıfı Ebû Ali el-Hasen b. el-Hasen b. el-Heysen in hattiyle yazılmış nüshadan nakledip onunla başından sonuna 476 yılının Receb inde karşılaştırdığını zikrettiğini açıklıyor.

Yazmanın istihsah tarihi, kanaatimizce yukarıdaki ibarenin en sonundaki cümleye göre, es-Semîsâtî nin istinsah tarihi ile aynı ay, yani 476/1083 yılının Receb ayıdır. Buna göre yazma 897 yıl önce yazılmıştır.

Bu yazma, İbni Heysen in künyesi bakımından da önemlidir. Çünkü Ebû Ali el-Hasen b. el-Hasen¹⁶ olarak zikredilmektedir.

Yazmanın bir muhteviyat listesi yoktur. Kitap, 12 bölümden ibarettir:

- I. el-Kavlü alâ cümleti l-âlem¹⁷.
- II. el-Kavlü ale l-Felek.
- III. El-Kavlü ale l-Etvâli l-Urûz.
- IV. el-Kavlü alâ Feleki'l-Burûc.
- V. el-Kavlü ale'l-Meyl.
- VI. el-Kavlü ale'l-İrtifa'.
- VII. el-Kavlü ale't-Tâlii ve'l-Metâlii.
- VIII. el-Kavlü alâ Feleki'l-Utarid.

16) el-Huseyn mi, el-Hasen mi, ihtilâfıdır. Bu nüsha, el-Hasen olarak alıyor.

17) Mûellif, bu bölümde âlem hakkında bilgi vermektedir: "Âlem, varlıkların hepsini ifade etmek üzere konulmuş bir isimdir". "Âlemin şekli, külliyetiyle bir küre halindedir" (Bkz. varak 3 a), "Yeryüzünün şekli, külliyetiyle ve cüz'lerinin hütünüyle küre şekline benzer, lâkin satıhı tam daire gibi değildir..." (Bkz. varak, 4 a).

IX. el-Kavlü alâ Feleki'z-Zühre.

X. el-Kavlü alâ Feleki'l-Kevâkibi's-Sâbite.

XI. Sûretu Eflâki'l-Kevâkibi's-Sâbite.

XII. el-Kavlü alâ Eflâki'l-Kevâkibi'l-Ulviyye¹⁸.

Yazmada astronomik şekiller de geçmektedir¹⁹. Ancak şekil deyip çizmedikleri de var²⁰.

İlim tarihi, bu çerçevede astronomi tarihi için önemli bu yazmayı neşretmeyi düşünmekteyiz.

---

18) Zuhâl, Müşteri ve Merih'i kastedtiğini söylüyor (Bkz. varak 41 a). Batlamyus (Ptoleme)'un kitabında verdiği bilgilere başvuruyor.

19) Misâl olarak bkz. varak 24b (Felekde tasavvur olunan daireleri gösteriyor)

20) Bkz. varak, 32 a, 34 b (şekil deyip boş sahife de bırakmamış), 36 a, 38 b.